

A zene, a verselés és a stílus kölcsönhatása az északi hantik népköltészetében (1985)

Első közlés: Соотношение музыки, стихосложения и стиля народной поэзии северных ханты. In: Dienes István – Domokos Péter – Kodolányi János – Voigt Vilmos (szerk.): CIFU 6 Studia Hungarica Syktyvkar 1985. Acta Sessionum. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest, 1985. 231–237.

Előadásom alapja az a mintegy kétszáz énekből álló hanganyag, melyet az északi hanti nyelvjárásterület központi régióiban, a kazimi dialektus és a vele délen érintkező, a közép-obi nyelvjáráshoz tartozó serkáli alnyelvjárás vidékén, valamint a kazimitól északra fekvő, alsó-obi dialektus berjzovi alnyelvjárásának a területén vettem fel. A vizsgált régió, melynek határa valamivel a Nagy- és a Kis-Ob szétválása alatt húzódik, nem egységes. A déli és északi rész jelentősen különbözik egymástól. A közép-obi hantik körében a kultúra minden területén meg lehet figyelni olyan fejlődési tendenciákat, melyek az Irtyis folyó vidéke felől terjednek. Ettől északra a Kazim folyótól kezdve a néprajzi csoportok egymástól különböző, önálló kulturális korpuszokat hoztak létre.

Az énekelt szövegek poétikájának tényezői

Az énekek poétikájának formális oldalát a következő, egymással kölcsönhatásban lévő tényezők alkotják: (1) a zenei felépítés (2) a versmérték (3) a stílus: a formulák és a parallelizmusok.

1. Zenei felépítés

1.1. Ritmusképlet

Az elemzett anyagban a szimmetrikus, páros ütemekre tagolt dallamsorok alkotják az uralkodó ritmusképletet. A legelterjedtebb típus: kétütemű dallamsor, ahol a főhangsúly az ütem első hangján van, és egy mellékhangsúly a ritmusnak megfelelő helyen. A szöveghez viszonyítva az ütem összes többi struktúráját úgy fogják föl, mint amelyek ennek a kiinduló típusnak a módján épülnek fel. A szillabikus éneklés nem jellemző: a hajlítások legnagyobb változékonysága a főhangsúlyt követő hangnál figyelhető meg.

1.2. Az éneksorok dallamának felépítése

A zenei egység jellege és funkciója hat a szöveg szerveződésére. A zenei egység az egyik főhangsúlytól a másikig terjed (főhangsúly egység), ez általában meg egyezik a szöveg szerinti félsorokkal. A következő típusokat lehet elkülöníteni:

1.2.1. Főhangsúlyos egység megemelt önállósággal

(1) Rövidmotívumú típus

A zenei motívum egybeesik a főhangsúly egységgel, a félsorral. Az ilyen énekekben a dallamsor fogalma nem értelmezhető, mivel az ismétlődő motívum nem jelöl ki önálló szövegegységet. Az (a) altípusban csak egy motívum van, mely vég nélkül ismétlődik. A (b) típusban a motívumnak van egy-két variánsa, melyeknek az egymásutánisága a szövegtől függetlenül variálódó strófikus struktúrát alakít ki. Az (1) típus elsősorban északon elterjedt, különösen az archaikus kultikus műfajokban.

(2) Ütemismétlő típus

A zenei motívum egy dallamsor és annak egy-két változata. A dallamsor zenei felépítése annyira monoton, hogy az együtemű főhangsúly egység ismétlődhet anélkül, hogy az bármilyen zavart okozna a dallamban. Elterjedése hasonló az (1) típuséhoz.

(3) Énekelt típus elkülönülő recitatív részekkel

Pontos zenei felépítésű dallamsor egy főhangsúly egységnyi recitatívókkal, mely a szöveg igényeinek megfelelően elkülönülhet vagy ismétlődhet. Ez a típus az egész területen az összes műfajban előfordul, bár a recitatív részek ismétlődésének lehetősége nem mindig realizálódik.

1.2.2. Nem önálló főhangsúlyos egység

Stabil módon felépített dallamsor organikusan kapcsolódó recitatív részek, melyek nem különülnek el. A típus ismert az egész területen, különösen az újabb, produktív műfajokban. A legbonyolultabb példák a közép-obi hantiknál fordulnak elő.

1.3. Strófikus szerkezet

A hanti énekek 1–3 dallamsorból állnak. A zenei strófikus szerkezet a következőképpen oszlik meg: (a) variábilis – bizonyos dallamsor szabadon ismétlődhet, (b) stabil. A legfejlettebb struktúra (három dallamsor stabil strófikus szerkezettel) a közép-obi területre jellemző. A szöveg szerveződése néhány ritka kivétellel nem függ össze a zenei oldallal, és nem hoz létre versszakokat. Minél „primitívebb” a dallam, annál bonyolultabb a variálódás rendszere és annál jelentősebb a zene és a szöveg közötti szándékos egyenetlenség. Ez a jelenség, mely az északi területen a kultikus műfajokban és a nagyepikában érhető tetten, nem eredeti archaizmus, hanem hosszantartó fejlődés eredménye.

2. A hanti hangsúlyos verselés

2.1. Nyelvi hangsúly

A hanti nyelvben a fő nyelvi hangsúly az első szótagra esik, a mellékhangsúly a sorrendben következő, páratlan számú szótagokra. Vannak hangsúlyátviteli szabályok: az „erős” páros szótag magánhangzói (teljes képzésű magánhangzó, nyílt szótag, ellentétes környezet) magukra tudják vonni a „gyenge” páratlan szótag hangsúlyát. A „fő” szintaktikai hangsúly jelöli a szintaktikai-intonációs egység elejét, mely a többiektől egy szünettel különül el. Az ilyen egységek belsejében a „mellék” szintaktikai hangsúly a frázis első vagy második szótagjára eshet, a mondat ritmusától függően. A frázisok gyakran monolit intonációs egység képét veszik föl, és a kiejtésben egy szóznak hatnak. A hanti nyelvben a hangsúly ritmusképző funkciója majdnem annyira fontos, mint grammatikai és kommunikatív funkciója – innen származik a hangsúly megemelkedett gyakorisága. A mi számításaink szerint a prózai folklórban ez a gyakoriság a 2,5 – 3 szótag között ingadozik hangsúlyonként.

2.2. Zenei hangsúly

A versmértékben fő- és mellékhangsúlyokat különítünk el. A főhangsúlyok elhelyezésének szabálya: 100%-ban arra a szótagra kell esnie, mely megegyezik a szintaktikai főhangsúllyal, s a hangsúly stabilan megmarad ezen a szótagon. A verssor mindig a főhangsúllyal kezdődik. A mellékhangsúly elhelyezése rugalmasabb: a mellékhangsúly helye a versmértéktől függően változhat, és nem mindig esik egybe a nyelvi hangsúllyal. A hangsúlyok kívánatos elhelyezését töltőelemek (töltőszótagok, töltőszók, szónyújtó és pszeudoképzők) segítségével lehet elérni.

2.3. A mérték egységeinek jellege és funkciója

A Steinitz által javasolt kiinduló négyhangsúlyos versmérték: 2 2 2 2. A hangsúlyok (/ – főhangsúly, \ – mellékhangsúly) a következőképpen helyezkednek el:

szótagok	/'	\"	/'	\"
	XX	XX	XX	XX
hangsúlycsoportok	I/1	I/2	II/1	II/2
blokkok (félsorok)		I		II

2.3.1. Hangsúlycsoport

Ez a legkisebb metrikai egység, melynek keretében majdnem minden, a betoldott elemekkel kapcsolatos művelet végbemegy abból a célból, hogy az előírt vers-

mértékkel a hangsúlyok a kívánt helyre kerülhessenek. Ebből csak egy kivétel lehetséges: bizonyos esetekben az *a* töltőhang elfoglalhat egy mellékhangsúly alatti helyet, és ezáltal két hangsúlycsoportot köt össze.

2.3.2. Blokk (félsor)

Ez a közbülső, nagyon operatív metrikai-tartalmi egység, mely különleges szerepet tölt be a hanti verselésben. Nyelvi oldalról nézve a félsor a legkisebb, már jelentéssel bíró egység, mely önállóan is megjelenhet, bár a keretei az esetek többségében nem engedik meg, hogy a főbb mondatrészeket kifejezze. Nemcsak a metrikai, hanem a szöveggel történő szintaktikai műveleteknek is el kell érniük bizonyos befejezettséget a félsoron belül. Metrikai oldalról a félsor tökéletesen önálló egység – valójában a sor a félsorok struktúrájának megismétlésével jön létre. Ez különleges önállóságot kölcsönöz a félsor összetevőinek, a hangsúlycsoportoknak. A főhangsúlyt és mellékhangsúlyt érintő szabályok különbsége csak tükrözi azt a tényt, hogy a félsoron belül bármelyik főhangsúly felütésként funkcionál, és bármelyik mellékhangsúly záradékként. Az egyetlen kivétel a fentebb elmondottakból a „B” típusú metrikus verbális sor (ld. lejjebb). A félsorok önálló használatának lehetőségei a zenei felépítéstől és a stílustól függenek.

2.3.3. Verssor

Ez a leginkább metrikus egység. A következő tulajdonságokkal lehet jellemezni: (a) a sor kötelezően főhangsúllyal kezdődik, (b) keretei között be kell fejezni minden, a hangsúlyok elhelyezésével kapcsolatos műveletet (c) a mondat kezdetének és végének egybe kell esnie a verssor kezdetével és végével, (d) a sornak meghatározott szintaktikai szerkezetűnek kell lennie. Egyetlen kivétel a sor befejezettségével kapcsolatban az áthajlás (enjambement), a jóhangzás szempontjából pedig az, hogy el kell kerülni a magánhangzókapcsolatot. Ha az előző sor magánhangzóra végződik és a következő magánhangzóval kezdődik, akkor az énekes a két sor közé χ , w , j mássalhangzókat szúr be. A stílus és a metrika kölcsönhatásának következtében a hanti verselés olyan erősen kapcsolódik a szintaxisához, hogy ennek kutatása a mondattanon belüli új tudományterület, a „verssortan” alapja is lehet.

2.4. A versmérték felépítésének törvényszerűségei

Az általunk vizsgált anyag alapján a következő szabályokat lehet megállapítani: (a) a mellékhangsúlyos csoportban nem lehet több szótag, mint a főhangsúlyosban, (b) nem kívánatos, hogy a főhangsúlyos csoport szótagszáma egynél többel haladja meg a mellékhangsúlyos csoport szótagszámát, (c) (?) nem kívánatos, hogy a II. félsor szótagszáma meghaladja az I. félsor szótagszámát.

A hangsúlycsoportok szótagszáma bizonyos keretek között variálódhat: ezeket az ingadozásokat nem kell külön versmértéknek számolni. A variációk a ritmusképlettől

függenek, és gyakran egyszerűen a sokféleségre való törekvést tükrözik úgy, hogy nem követik a metrikai szabályokat. A fő tendenciák: (a) a főhangsúlyos csoport inkább variálódik, mint a mellékhangsúlyos, (b) töltőszótagot inkább a zenei hangsúly, nem pedig a mellékhangsúly megfelelő helye miatt használnak, (c) a főhangsúlyos csoportot a hangsúlyos és hangsúly utáni zenei hang hajlításával két szótaggal meg lehet hosszabbítani, (d) a szótagszám csökkentése inkább a mellékhangsúlyos csoportban (különösen a II/2-ben) forduljon elő, mint a főhangsúlyos csoportban.

2.5. A versmértékek tipológiája

2.5.1. Négyhangsúlyos típus, 2 fő- és 2 mellékhangsúllyal

Az összes többi típus levezethető ebből a típusból. Az alapvető versmérték:

∕ ∖ ∕ ∖
2 2 | 2 2

A legszűkebb versmérték:

∕ ∖ ∕ ∖
2 1 | 2 1

A legszélesebb versmérték:

∕ ∖ ∕ ∖
3 3 | 3 3

Ezek között a határok között használatos az összes lehetséges versmérték, melyeket a fentebbi szabályok megengednek.

2.5.2. Kiterjesztett hathangsúlyos típus, 2 fő- és 4 mellékhangsúllyal

Az alapvető versmérték:

∕ ∖ ∖ ∕ ∖ ∖
2 2 1 | 2 2 1

Ennél szélesebb versmértékkal nem találkoztunk az anyagban. Úgy jön létre, hogy a négyhangsúlyos felsorhoz csatlakozik még egy mellékhangsúlyos csoport. Ritka és új típus, egyéni énekekben fordul elő.

2.5.3. Hozátoldott hathangsúlyos típus, 3 fő- és 3 mellékhangsúllyal

Az alapvető versmérték:

∕ ∖ ∕ ∖ ∕ ∖
2 2 | 2 2 | 2 1

Úgy jön létre, hogy négyhangsúlyos felsor végéhez csatlakozik egy főhangsúlyos zenei vagy szövegegység. Az epikus medveünnepi énekekben az egész területen előfordul, de igen ritkán. Mivel ez a típus különleges stilisztikai és metrikai eljárásokat feltételez, a továbbiakban nem foglalkozunk vele.

2.5.4. Redukált kéthangsúlyos típus, 2 főhangsúllyal

Egyetlen ilyen versmérték ismert:

 / /

 3 | 3

Úgy jön létre, hogy részben elvész a négyhangsúlyos típus mellékhangsúlya. Mindkét nyelvjárási területen nagyon ritka típus.

A versmérték a dallamsorok ritmusképletéből származik. A metrumok kialakítása mégis valami más, mint a félkészt formulából kialakított szöveg és a korábban adott ritmusképletű dallam összeegyeztetése.

3. Stílus

3.1. Formulák

Az énekszövegek műveleti alapját az egész sort elfoglaló formulák, névszói szerkezetek képezik. Ezek a formulák főnévre végződnek, melyek előtt kötelezően jelzők állnak. Egy ilyen formulát sokszoros jelzős szerkezetnek is lehet tekinteni, mely transzformációk útján egy feltételezett mondatból származik, pl. *pīti wəj weaman jəχ* 'fekete állatra vadászó emberek' < *'az emberek fekete állatra vadásznak'. A formula képzése rekurzív nyelvtani szabályok útján megy végbe, azaz a főnév jelzőjéhez vagy annak összetevőjéhez újabb jelzőt lehet kapcsolni, és ezt tovább lehet folytatni. Szinte az összes fontos névszói fogalom rendelkezik ilyen állandó jelzői bővítményekkel. Ebből áll a mondat névszói része.

A közép-obi stílusban a formulák belső szerkezete kevésbé variálódik, mint az északi stílusban, ahol az énekesnek több szabadsága van lerövidíteni vagy kibővíteni az egyes formulákat.

3.2. A formulák metrikája és a „verssortan”

A névszói formulák metrumképlete elég egyszerű: a főhangsúly a szintaktikai hangsúly helyére esik, kivétel nélkül a szó első szótagjára. A formulák stabilan elhelyezett főhangsúlyai a versmértéktől függetlenül megőrződnek, például:

 / \ / \

pīti wəj *weaman jəχ*

 'fekete állatra vadászó emberek'

A főhangsúly a versmérték szerint elsősorban a szóhangsúly megfelelő helyére esik. A verssornak a töltőelemek segítségével történő végleges kialakítása a versmértéktől függ. Ezt a sémát, mely Steinitz és Austerlitz terminológiájában nominális sorként szerepel, mi „A” jelű metrikai sémának nevezzük.

Ennek a fő ismertetőjele az, hogy a főhangsúly az első szótagon van.

Ha a mondatrészek többsége formulákkal van kifejezve, akkor a következő probléma adódik: hogyan igazítsuk a versmértékhez azokat a maradék részeket, melyek rövidebbek, mint egy sor? Ez elsősorban az ígét érinti, mely a mondat végén áll. Az ilyen esetekre egy különleges séma jött létre, mely az előző metrikai sé mával diagonálisan ellentétes. Az igei sor versmértékbe illesztése a serkáli énekekben:

´ ma tōm jōχti- | γamem (ije)
`én íme megérkeztem`

Ebben a versmértékben az ige az első mellékhangsúlynál kezdődik, meg van hosszabbítva egy gyakorító képzővel, a második főhangsúly a nyelvi mellékhangsúly helyére esik, a sor végén pedig a II/2 hangsúlycsoportot betoldott elemekkel tölti ki (pszeudoszuffixumokkal, töltőszótagokkal). Ehhez hasonló eljárás az egész területen elterjedt. Ezt a sémát, melyet Steinitz és Austerlitz „verbális sornak” nevezett, mi „B” sémának hívjuk. Jellemzője: a második főhangsúly a következő szótagra esik, ezért a felsorok határa a szó belsejébe kerül. A „B” séma nemcsak az igei állítmányt tartalmazó sorokban fordul elő, hanem az ige neves sorokban is, ha a melléknévi igenév egy felsornál több helyet foglal el. Másrészt, vannak olyan verbális sorok, melyek az „A” séma mintájára épülnek. Ennek az altípusa vegyes szintaktikai összetételű, melyben az ige a verssor végén áll, előtte pedig egyéb mondatrészek foglalnak helyet. Ez a típus nagyon ritka, a verbális sorok kevesebb, mint 8%-ában fordul elő.

A „B” séma a közép-obi énekekben majdnem kötelező (kb. 92%). Az északabbi csoportoknál szintén gyakran használatos, de több variációs lehetőséggel. A II/2 hangsúlycsoportot például ki lehet tölteni az énekhez szervesen nem kapcsolódó, a hallgatóságot megszólító elemekkel. Ismertek ezen kívül különféle „A” képletű, szintaktikailag homogén verssorok is. Az ige egy felsort foglal el, és a második főhangsúllyal kezdődően megismétlődik stb.

Hasonló problémát idéznek elő a névutók. A közép-obi stílusban az énekesnek különböző eljárásokat kell alkalmaznia annak érdekében, hogy kitöltse a sort. A névutót a formula lerövidített változatának végéhez lehet kapcsolni, vagy meg lehet hagyni felsor formájában.

4. Befejezés

A közép-obi hantik népköltészetét szigorúan kidolgozott poétikai szabályok jellemzik. A hosszú leíró formulák és parallelizmusok kötelező szerepeltetése miatt

a stílus bonyolult és túldíszített. Minden tényező funkciói pontosan meg vannak határozva. A variációs lehetőségek ennek megfelelően leszűkülnek. Az északabbi csoportoknál a metrika sokkal szabadabb, bár ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a végeredmény egyszerűbb lenne – sőt ellenkezőleg, még bonyolultabb.

A mai közép-obi poétika kifejlődésében minden bizonnyal szerepet játszottak a déli irányból terjedő, bonyolult, kevésbé variálható dallamok, melyek nem teszik lehetővé a recitatív részek önkényes ismétlését, a szöveg és a dallam egyenetlenségét, valamint nem követelik meg az egyhangúság meghaladását célzó különleges eljárásokat. A produktív műfajokban ennek a zenei és költői stílusnak a terjedése a mai napig folytatódik.

(Csepregi Márta fordítása)